תגובה לטור של הרב מיכאל אברהם/ נועם אורן

לפני כמה שבועות התראיינתי לפודקסט 'הקרקס המטאפיזי' אותו מגיש ג'רמי פוגל. הראיון שלי הוא מעין תגובה לראיונות אותן ג'רמי ניהל בעבר עם הרב מיכאל אברהם (להלן – הרב מיכי) ועם תובל רוזנווסר (אשר את שניהם אני מחשיב כידידיי). לשמחתי, הרב מיכי טרח והגיב באריכות לדברי ועל כן אני רוצה להשיב לו כגמולו – ולהגיב לדבריו בכבוד הראוי להם. לכן, אעתיק פה את הטור של הרב מיכי במלואו ואוסיף, בצבע אחר, את הערותיי. אך לפני כן עלי להקדים כמה הערה כללית.

הערה ראשונה היא מתודולוגית. יש הבדל בין הגדרה לבין אפיון. הגדרה היא דבר שרירותי לחלוטין (אני יכול מעתה להגדיר את המילה 'אריה' כישות בצבע ירוק בעלת כנפיים. מרגע זה, בשפה שלי כל הזבובים הירוקים הם סוגים של אריות). לעומת זאת, אפיון הוא ניסיון לתאר בצורה מדויקת תופעה קיימת. כך למשל אם ברצוני לאפיין אריות אזי אני צריך לפנות לדיסציפלינה המתאימה (ביולוגיה, זאולוגיה, גנטיקה וכו') על מנת למצוא את האפיונים המתאימים לאריות. על כן, אפיון איננו שרירותי כלל. בנוסף, אפיון יכול להיות חלקי בעוד שהגדרה, אם היא טובה, צריכה להיות ממצה. למשל יהיה זה נכון לאפיין אריות כחיות עם רעמה אך ברור שזה לא אפיון מלא. לעומת זאת, אם היינו מגדירים, באופן שרירותי, כיצד אנו משתמשים במילה 'אריה' אזי היינו מספקים תיאור שתופס את כל האריות ורק את האריות (בשפה שלנו).

לאחר הקדמה זו אפשר להגיע להערה השנייה – המטרה של הקביעה שלי, אשר עליה נסב הדיון, הוא שהאמונה הדתית אינה קבלה של טענה מסוימת או סט של האמנות (יש אלוהים, היה מעמד הר סיני, משיח יבוא וכו') כאמיתיות. טענה זו היא ניסיון לאפיין את האמונה הדתית. כלומר, המטרה שלי היא לתאר תופעה קיימת (גם אם לא באופן ממצה). במובן זה הפרויקט שלי הוא דסקריפטיבי באופיו – אני מנסה לתאר את המציאות כפי שהיא, ולא כפי שהיא אמורה להיות. אני לא טוען כיצד האמונה הדתית צריכה להראות, אלא כיצד היא באה לידי ביטוי בעולם בפועל. עם זאת, כפי שכתבתי והסברתי במקום אחר, גם אם מקבלים את הטענה המכונה "הכשל הנטורליסטי" (לפיה עובדות דסקריפטיביות לבדן אינן יכולות להצדיק שיפוטים מוסריים), נראה שלתיאורים דסקריפטיביים יש מקום בשיח ובטיעונים נורמטיביים (מוסריים).

ההערה השלישית שברצוני להעיר כהקדמה לדבריי, היא שככל תיאור של תופעה אנושית מורכבת, התיאור שלי את האמונה הדתית מהווה הכללה גסה. כלומר, אני מנסה לתאר כיצד האמונה הדתית, על פי רוב, מופיעה. אם יהיו אדם או זרם דתי שהתיאור שלי לא יהיה נכון עבורם – לא תהיה זאת ראיה נגדי, שכן אני לא שולל את האפשרות הזו כלל. דומה הדבר לטענה כי 'אריה הוא חיה בעלת זנב' – זוהי טענה על אריות באופן כללי ועל המופע ה'רגיל' של אריות. אך ברור שמי שטוען זאת לא מתחייב לכך שכל אריה חייב להיות עם זנב, שכן ייתכן אריה עם מוטציה גנטית שפגעה בצמיחת הזנב שלו, או אריה שהזנב שלו נתלש, לא עלינו, בתאונה מצערת.

הערה אחרונה נוגעת לסגנון התגובה שלי. התלבטתי רבות האם לכתוב טור עצמאי כתגובה או להעתיק את הטור של הרב מיכי ולהגיב לכל טענה וטענה. היתרון הגדול של השיטה

הראשונה היא שאוכל להציג טיעון סדור, בהיר ועקבי לטובת העמדה שלי. החיסרון הוא שלא אוכל להתייחס לכל דבריו של הרב מיכי ואאלץ לבחור טענה אחת או שתיים ולהגיב אליה. לכן, חשבתי שיהיה זה יותר מכבד ויותר ענייני עם אגיב לכל טענה וטענה של הרב מיכי. משמעות הדבר היא שיהיה יותר קשה לחלץ מדבריי משנה שלמה וברורה עם נימוקים והצדקות דבר זה אני עושה במקומות אחרים (דוגמת הפודקאסט, במאמר שפרסמתי לא מזמן בכתב העת רליגיה, ובעיקר בעבודת המחקר שלי).

סיימתי את דברי ההקדמה. אפנה אם כן לדבריו של הרב מיכי:

מבט נוסף על הוכחות, אמונה ושפה דתית (טור 513)

הנושא של אמונה באלוהים והיחס שלה להוכחות פילוסופיות נדון בהרחבה בספרי **המצוי הראשון**. דומני שהייתי די זהיר שם לגבי המעבר מאמונה באלוהים מכוח טיעון פילוסופי לאמונה דתית. ובכל זאת, הגיע כעת לידיי הסכת במסגרת סדרת הקרקס המטאפיזי של ג'רמי פוגל, שבו נועם אורן מבקר את היחס בין גישתי הפילוסופית לבין אמונה דתית. זהו מעין המשך לצמד הסכתים שנערכו איתי בעונה הקודמת במסגרת זו (אלוהים א ואלוהים ב), שבהם עסקתי בהוכחות לקיומו של אלוהים. הוא מבקר אותם מנקודת המבט של פילוסופיית השפה הדתית. אזכיר שיש עוד שני הסכתים איתי בסדרה הזאת גם בעונה הנוכחית (פיזיקה ואלוהים 1 ופיזיקה ואלוהים 2), הסכתים שבהם אני מנהל דיון על פיזיקה ואלוהים עם הפיזיקאי פרופ' עילם גרוס (ראו גם בטור 506).

בהסכת של נועם עלו כמה טענות טיפוסיות לחוקרי הפילוסופיה של הדת, ואני חושב שיש בהן כשלי חשיבה אופייניות לאנשים מהדיסציפלינה הפילוסופית בכלל ותת-הדיסציפלינה הזאת בפרט. נועם העלה גם פוסט בפייסבוק שבו מופיע תיאור קצר והפנייה להסכת, והתגובות האוהדות ברובן שמופיעות אחרי הפוסט הזה, ביניהן תגובות של אנשים חכמים שאני מאד מעריך (אני דווקא לא אהבתי את התגובות האלו כי, לדעתי, הן הביעו חוסר הבנה של הטענה שלי. כתבתי על כך פה), חוזרות שוב ושוב על אותם כשלים ואי הבנות. זה חיזק אצלי עוד יותר את התחושה שעליי להקדיש עוד טור לנושא החבוט הזה.

התזה הבסיסית שלי: מהי אמונה

כדי לחדד יותר את הדיון, אסכם בקצרה את עמדותיי כפי שהבעתי אותן לא פעם בספר הנ"ל וגם כאן באתר. רגש דתי כשלעצמו אינו יכול להיחשב כדתיות. יש אתאיסטים גמורים שחשים רגש רליגיוזי (למשל מתוך התבוננות בעולם, במדע, באמנות וכדומה) אבל לא מאמינים באלוהים וכמובן גם לא עובדים אותו. יתר על כן, רגש דתי כשלעצמו, גם אצל אדם דתי, אין לו שום ערך דתי. זהו מצב נפשי והוא תולדה של מבנה נפשי, ולא מסקנה או תוצאה של בחירה או הכרעה. ניתן כמובן להגדיר את המונח 'דתיות' גם בצורה אחרת, אבל זו רק סמנטיקה. במובנה המהותי, דתיות לדעתי היא הכרעה לגבי מחויבות לעבודת האלוהים ולציווייו. הא ותו לא. אם יש לאדם גם חוויות דתיות או לא, זה לא מעלה ולא מוריד במובן המהותי. אין לכך משמעות ערכית או דתית.

ולאידך גיסא, אם אדם עובד את האלוהים ומחויב למצוותיו אבל לא באמת מאמין בו (כלומר לא חושב שהוא קיים במובן העובדתי), גם לזה אין שום ערך דתי. הוא אינו אדם מאמין ולכן

גם לא יכול להיחשב דתי בהגדרות שלי. הדוגמה לכך היא "אחד העם" שדגל בקיום ההלכה מתוך חיבור לתרבות הלאומית שלנו ולדורות הקודמים. הוא ראה בזה מכשיר שרידותי רב ערך (ידועה אמירתו שיותר מששמרו ישראל את השבת, שמרה השבת על ישראל). הסברתי לא פעם שקיום מצוות כזה הוא חסר ערך דתי, שכן אין בו עבודת האלוהים ומחויבות למצוותיו מעצם היותן מצוות שלו. נכון יותר לומר שזוהי תרבות ולא דת, והדמיון המעשי שקיים ביניהן במקרה כזה הוא חסר משמעות.

יש בפסקאות האלו כמה וכמה נקודות שאני רוצה להתייחס אליהן:

1. כאמור, אני לא מנסה להגדיר מהי דתיות. לכן לא מעניין אותי כיצד הרב מיכי מגדיר מהי דתיות. אני מנסה לאפיין תופעה שקיימת במציאות – אמונה דתית. ייתכן ואף סביר שהרב מיכי ייטען שלא מעניין אותו כיצד אמונה דתית באה לידי ביטוי במציאות שכן הוא מאמין בצורה אחרת (נקרא לזה 'אמונה דתית*') והוא אף חושב שזו היא האמונה שצריכה להיות לאדם הדתי וכל אמונה אחרת איננה 'נחשבת' מבחינה דתית. עמדה שכזו לא סותרת כהוא זה את טענתי הדסקריפטיבית. מה שכן, אם אני צודק באפיון שלי את האמונה הדתית, אזי נראה שהרב מיכי ממציא לו דת חדשה שאין לה דבר וחצי דבר עם הדת כפי שאנחנו מכירים אותה. במובן זה הוא לא יהודי ולא דתי אלא יהודי* ודתי*.
2. זו קצת סטייה מהנושא אבל אני מרגיש חובה להיכנס לכך – הרב מיכי מתאר את הרליגיוזיות (הרגש הדתי) כדבר מה סתמי שתלוי במבנה הפסיכולוגי של האדם. אך נראה לי שדווקא אמונה כפי שהוא מגדיר אותה היא דבר שרירותי וחסר חשיבות נורמטיבית/מוסרית הרבה יותר. איך ניתן להעניק חשיבות מוסרית/דתית לאישור או שלילה של טענה? הרי אמונות הן דבר מה הכפוי עלינו. נסו להאמין שאובמה הוא ראש ממשלת ישראל ותיווכחו שהדבר לא נתון לשליטתכם. כך גם אין לכם כל שליטה על האמונה שלכם בטענה האונטולוגית לפיה 'יש אלוהים', שכן אינם יכולים להחליט להשתכנע או לא להשתכנע בכך. אם כן, כיצד הרב מיכי יכול לבקר אדם אתאיסט אשר קרא בכל ספרי הרב מיכי, ואף על פי כן הוא פשוט לא מסוגל להאמין שהטענה 'יש אלוהים' היא נכונה? וכיצד הוא יכול להעריך אדם אשר מאמין מכיוון שהוא פשוט השתכנע מטיעון שהוא קרא, אך לא היה יכול שלא להשתכנע? בכל אופן, אני לא רוצה להיכנס בעובי הקורה של סוגיה זו. זה נושא מורכב שעסקתי בו המון וכתבתי עליו לא מעט. אבל אשמח לקבל את תגובתו של הרב מיכי.
3. בהמשך להערה הקודמת, ובניגוד לדבריו של הרב מיכי, אני חושב שדווקא האישור או השלילה של טענה כמו 'יש אלוהים' לא מעידים דבר וחצי דבר על דתיותו של אדם (ושוב, אני מדבר על אפיון של האמונה הדתית כפי שזו מופיעה בעולם, לא כפי שהרב מיכי היה רוצה שהיא תופיע). כפי שהפילוסוף נורמן מלקולם כתב במאמר הנפלא הזה, יכול להיות אדם שהשתכנע מהטיעון האונטולוגי אך לא תהיה בו כל אמונה דתית חיה. כלומר, אדם יכול לסבור שהטענה האונטולוגית 'יש אלוהים' היא טענה נכונה מבלי שטענה זו תפיח בו אמונה דתית. אני מכיר לא מעט אנשים שאני חושב שזה תיאור די טוב שלהם.

כמובן שהרב מיכי יטען שאנשים אלו הם פשוט דאיסטים. אך מה הופך דאיסט לתאיסט? על כך הרב מיכי עונה (בהמשך) שתאיסט הוא דאיסט שגם מחויב לקיום מצוות האל. אך מהו מקורה של אותה מחויבות? אם מקורה בקבלה של עוד אוסף טענות (היה מעמד הר סיני, משיח יבוא, ראוי לעבוד את האל וכו') אזי התיאור של מלקולם יכול לתפוס גם פה. אם מדובר במבנה נפשי אז התיאור של הרב מיכי מביס את עצמו וחוזר לתיאור הפסיכולוגי שלי.

אמונה באלוהים פירושה החזקה בעמדה עובדתית שאלוהים קיים (לא משנה מאלו נימוקים). תחושת נוכחות כשלעצמה אינה אמונה. חוויה ורגש גם הן לא בהכרח מעידות על אמונה. אמנם אם אחד מכל אלו נתפס בעיני מישהו כאינדיקציה לכך שאלוהים אכן קיים, כלומר הוא מסיק שאם יש לו רגש דתי אז כנראה אלוהים קיים, או אז ניתן לראות בו אדם מאמין. הסיבה לכך היא שעובדתית הוא חושב שאלוהים קיים. אני יכול להסכים או לחלוק על טעמיו (ובמקרה זה אני בהחלט חולק, שכן לדעתי רגש אינו מעיד על כלום פרט למבנה הנפשי של האדם שהרגש הזה מקנן בו) אבל איני יכול לחלוק על כך שהוא אדם מאמין.

התזה הבסיסית שלי: ההוכחות ומשמעותן

בספרי הנ"ל עמדתי בהרחבה רבה על הפער בין אמונה פילוסופית (דאיזם) לבין אמונה במובנה הדתי (תאיזם). הסברתי שם שההוכחות לקיומו של אלוהים מביאות אותנו לאמונה אינטלקטואלית באלוהים פילוסופי, אבל אמונה דתית היא משהו שונה. אדם יכול להיות מאמין באלוהים במובן הפילוסופי (להגיע אינטלקטואלית למסקנה שקיים יש כזה) אבל לא לחוש מחויב לעבודתו (ואפילו לא להאמין שהיה בכלל מעמד של התגלות וציווי) וגם לא לחוש רגשות רליגיוזיים כלשהם. אדם כזה הוא דאיסט אבל לא תאיסט. ולהיפך, אדם שעובד את אלוהים, כלומר מחויב לפולחן ולמצוות (הוא תאיסט), בין אם יש לו גם חוויה ורגש דתי או לא, הוא אדם דתי גם אם אמונתו ומחויבותו לא בהכרח מתבססות על טיעונים פילוסופיים. ניתן להגיע לאמונה על בסיס אינטואיציה ראשונית, ואין בכך שום פסול. צריך לזכור שגם טיעון פילוסופי מבוסס על הנחות יסוד כלשהן, ואלו בדרך כלל יסודן באינטואיציות ראשוניות. אם כך, אצל אדם בעל "אמונה תמימה", הטיעון שמוביל אותו לאלוהים הוא הטיעון הטריוויאלי: האמונה באלוהים היא עצמה הנחת יסוד שלו.

הסברתי שם שטועים אלו שרואים בפער בין דאיזם לתאיזם עניין שלא ניתן לגישור. להיפך, הטיעונים שמוכיחים פילוסופית את קיומו של יש טרנסצנדנטי מכל סוג שהוא, מקרבים אותנו לאמונה הדתית (לתאיזם). מדוע? מפני שאם אני יודע שקיימת ישות טרנסצנדנטית במובן פילוסופי כלשהו, הטענה שהוא התגלה וציווה עלינו כל מיני דברים כבר הרבה פחות מופרכת. כעת כבר ראוי לא לדחות אותה על הסף אלא להתייחס אליה ברצינות, ולבחון אותה לגופה (זה כבר לא "קנקן תה שמימי", במינוח של ראסל). אם כן, אמנם אין זהות בין דאיזם לתאיזם, אבל דאיזם הוא תנאי הכרחי (גם אם לא מספיק) לתאיזם. יתר על כן, בספרי שם הראיתי שדאיזם יכול להוביל אותנו הלאה לתאיזם, גם אם לא בהכרח לוגי גמור. במובן הזה הדאיזם הוא גם תנאי מספיק, אמנם לא במובן הלוגי החמור, לתאיזם. יש לזכור את מה

שהסברתי למעלה שאין מחויבות לאלוהים בלי אמונה בקיומו, כלומר בלי החזקה בעמדה עובדתית שקיימת ישות כזאת. אם כן, הדאיזם הוא תנאי הכרחי וכמעט מספיק לתאיזם.

בשיחה החמישית של ספרי הנ"ל הסברתי את הדרך שמובילה מדאיזם לאתיזם (מדוע דאיזם הוא כמעט תנאי מספיק ולא רק הכרחי), וכאן לא אכנס לפרטיה כי זה לא הנושא שלנו. לצרכינו כאן נדרשת רק הטענה בדבר הקשר בין שתי האמונות הללו.

טענותיו של נועם אורן

ניתן להבחין בדבריו בשני גוונים של טענה נגד התמונה הזאת: 1. אנשים מאמינים בדרך כלל לא מתבססים על טיעונים פילוסופיים. אם תשאלו אדם מאמין למה הוא מאמין או למה הוא מחויב לציוויים, לא תקבלו ממנו טיעונים פילוסופיים. הוא בדרך כלל לא חשב עליהם מעולם וגם לא מכיר אותם. לכן אי אפשר לטעון שהאמונה מבוססת על טיעונים פילוסופיים. זהו בעצם הפער בין דאיזם לתאיזם. 2. ג'רמי פוגל הזכיר שאני עצמי עומד על הפער הזה ומסביר שיש קשר בין המישורים. בתשובתו טוען נועם שהמעבר שלי מאלוהים פילוסופי (דאיזם) לאלוהים דתי (תאיזם) לא משכנע מבחינתו.

אלו אכן שתי טענות שטענתי אבל הן מאוד מאוד שוליות בדיון. את (1) טענתי רק כדי להראות שאמונה דתית היא בעלת מאפיינים שונים מאמונה בתחומים אחרים (פילוסופיה, מתמטיקה, פיזיקה). כלומר, (1) היא רק ראיה, מבחינתי, לטענה המרכזית שלי, והיא שאמונה דתית איננה אישור של אוסף טענות אלא סוג של מבע (שעל טיבו יש לעמוד). במילים אחרות – לטענתי, בעוד שהיגדים בתחומים כמו מתמטיקה ופיזיקה הם טענות שיכולות להיות אמיתיות או שקריות, היגדים מתחום הדתית אינם נכנסים בכלל לקטגוריה של אמת ושקר כשם שמבעים (יאמי, איכסה וכו') או ציוויים (צא מהחדר!) הם לא אמיתים ולא שקריים.

הטענה השנייה

אתחיל דווקא מהטענה השנייה שעלתה רק כבדרך אגב ואינה מהותית לדיון שלי כאן. מהתמונה שמשרטט נועם יוצא דבר מאד מוזר. הוא מאמין באלוהים במובן הפילוסופי ומקבל את טיעוניי לטובת קיומו. הוא גם מקיים את מצוותיו ומחויב להן. ובכל זאת הוא מתעקש לטעון שהקשר בין שני אלו אינו משכנע ולכן טוען שהאלוהים הדתי שלו מתאר חוויות והתייחסויות סובייקטיביות ולא טענות עובדה (ראו עוד להלן). כאמור, זה מאד מוזר על פניו. אתה יכול לומר שאתה דאיסט ולכן אינך מקיים מצוות. אבל לומר שאתה מאמין באלוהים (דאיסט) וגם מחויב למצוותיו, אבל זה לא אותו אלוהים, זו טענה מוזרה שטעונה הצדקה. זה כמובן אפשרי, אבל נטל הראיה הוא עליך. אם אתה מאמין באלוהים הדתי ומחויב למצוותיו, למה לא לזהות אותו עם האלוהים הפילוסופי? וכי יש שני אלוהים?

אם נטל הראיה עלי, אז עלי לפדות נטל זה: אני לא מאמין בכך שיש שני אלוהים. מבחינה אונטולוגית אני מאמין רק באל העולה מחלק מההוכחות השונות לקיום אלוהים. אך כשאני עורך אינטרוספקציה וכשאני מסתכל על האנשים מסביבי אני רואה שהאמונה הזו לא היא

שמכוננת את החיים הדתיים שלי ושלהם, ובוודאי שהיא לא מצדיקה אותם מבחינה פילוסופית.

אלא שנועם טוען שאינו מאמין באלוהים דתי בשום מובן עובדתי, אבל אז לא ברור מדוע אתה עובד אותו. האם זה לא מצביע על אמונה מובלעת גם באלוהים דתי? בל נשכח שגם הוא מסכים שאלוהים פילוסופי ישנו. אז למה לא ללכת את הצעד הנוסף? ושוב, אם המהלך שלי אינו נראה לו משכנע, זה לגיטימי (גם אם שגוי לדעתי), אבל אז המסקנה צריכה להיות שאין מחויבות דתית. אבל לאמץ את אותה מחויבות שעולה מהטיעונים הללו, אלא שמסיבות ובמשמעויות אחרות, זה מוזר מאד. מה עוד שכפי שאראה בהמשך הנימוקים לאימוץ הזה מפוקפקים מאד.

מבחינתי אדם שמניח תפילין ומתפלל כי הוא קרא כמה טיעונים ו/או השתכנע באמיתות של כמה טענות נשמע לי יותר מוזר ולא קשור למציאות. כל אחד ומה שנראה לו מוזר.

יש בדבריו הנמקות שנראות כהתייחסות לביקורת הזאת, והוא מסביר שם שזה מה שגורם לו לחוש נוח בעולם, או שזוהי ראיית העולם הסובייקטיבית שלו וכדומה (ראו פירוט בהמשך). אבל אלו הסברים צולעים הרבה יותר מההסבר המתבקש שלי. האם פדיון פטר חמור גורם לך נוחיות רבה? הוא נובע מתפיסת העולם הסובייקטיבית שלך? אותו דבר לגבי אי אכילת חזיר, טומאה וטהרה ועוד. באיזה מובן זה חלק מראיית העולם שלך? אם במובן העובדתי הפשוט לא קיים אלוהים שציווה זאת, איני מצליח להבין את אלו שטורחים להשקיע בכל זה גרם של אנרגיה. ההסבר היחיד שאני מצליח להעלות בדעתי הוא מסורתיות "אחד העמ-ית", כלומר חיבור עם הדורות הקודמים פולקלור תרבותי וכו', אבל כפי שהסברתי למעלה זו לא דתיות. זו תרבות. אדם כזה לא עובד את האלוהים אלא עוסק בפרקטיקות שיש להן ערך תרפויטי או אחר לגביו. הוא דומה למי שלוקח כדור, צופה בסרט או בתערוכה, או מי שעושה מדיטציה. זו אינה דתיות בשום מובן מהותי שאני מצליח לראות. מדובר באדם שהפסיכולוגיה שלו דורשת סוג מוזר של פרקטיקות כדי להרגיש נוח או לחוש את העולם. זו טענה עליו ועל הפסיכולוגיה שלו, אבל בהחלט לא על ערכיו ותפיסותיו. כאמור, אפשר להגדיר גם את זה כדתיות, אבל מהותית איני מצליח לראות בזה שום ערך דתי. הוא פשוט כזה וזהו. אגב, בדיוק בגלל זה איני מאמין לו. המחויבות שלו מעידה על כך שהוא כן מאמין באותו מובן שלי. בגלל כשל פילוסופי (שנראה להלן) הוא לא מצליח לבסס את אמונתו זו, ולכן נוח לו לסגת למחוזות הסובייקטיביים ולדבר על שפה דתית שונה.

כאמור, לי נראה שדווקא האמונות של אדם הן שרירותיות הרבה יותר. הוא פשוט מאמין בהן וזהו (ואם הוא לא היה קורא את הטיעון הרלוונטי או היה חי בסביבה אחרת אז הוא לא היה בעל האמונה הזו...). בכל אופן, אני לא שואל 'למה יש ערך דתי?', שכן זו שאלה נורמטיבית, אלא אני שואל שאלה דסקריפטיבית – מהי אמונה דתית?

עד כאן התייחסותי לטענה השנייה. נחזור לראשונה.

הטענה הראשונה

הטענה הראשונה רווחת מאד, וחשוב לי להתמקד בה. ג'רמי פוגל הזכיר את הסיפור הידוע על הרמן כהן, יהודי מאמין ופילוסוף ניאו-קאנטיאני, שפגש יהודי פשוט ברחוב והרצה בפניו את משנתו הפילוסופית המורכבת לגבי אלוהים. אותו יהודי הקשיב קשב רב וכשכהן סיים הוא שאל אותו בעדינות ובחשש, אבל בפליאה: אבל מה הקשר בין זה לבין אלוהי אברהם, יצחק ויעקב (האלוהים הדתי)?! הוא לא ראה שום קשר בין אלוהיו המתוחכם של הרמן כהן, שכל כולו שוכן בעולמות פילוסופיים, לבין האלוהים שהוא מתפלל אליו, יודעו בכל דרכיו ועובד אותו כל חייו. אחדד, הטענה הזאת מופנית כלפיי ולא כלפי נועם. היא אומרת שאמנם הגעתי למסקנה הפילוסופית שאלוהים קיים באמצעות טיעונים מתוחכמים, אבל מה לזה ולאלוהים הדתי שאותו האנשים הדתיים עובדים? זהו ניסוח אחר של טענתו של נועם כלפיי.

אבל יש כאן טעות מאד יסודית. הרמן כהן הציג תמונה פילוסופית של אלוהים שבו הוא מאמין. הוא תיאר אוו ואפיין אותו בצורה פילוסופית מסוימת. אבל אני לא נכנס בכלל לתיאורים שלו. אני מציג טיעונים שמוכיחים את קיומו, וזה עניין אחר לגמרי. אכן, ניתן לעבוד את האלוהים גם בלי להכיר את כל מכמניו והעדינויות הפילוסופיות שבתיאוריו. אבל אם אני מאמין באלוהים, בהחלט סביר לדרוש נימוקים מדוע אני מאמין בו. לכן אי אפשר לנתק את האמונה באלוהים (שכאמור היא טענת עובדה) מהטיעונים שמוכיחים אותה. נכון שאין די בטיעונים הללו, שכן הם מביאים אותי רק לדאיזם, אבל זהו תנאי הכרחי בדרך לתאיזם. אחרי שהמשכתי את המסלול והגעתי למסקנות תאיסטיות, האלוהים הדאיסטי שאת קיומו הוכחתי זהו האלוהים שאותו אעבוד.

וכאן מגיעה הנקודה הקריטית בכל הדיון הזה. עדיין צודק נועם באמירתו שהאדם הפשוט לא באמת מתבסס על זה. כדי להבין מדוע זה לא רלוונטי, חשבו על מדען מבריק שחוקר תחום מדעי כלשהו, בפיזיקה, בביולוגיה, או אפילו ב'מדעי' המגדר שליט"א. האם אותו מדען מודע לכל הקשיים והתפיסות הפילוסופיות השונות שבהן עוסקים פילוסופים של המדע? ודאי שלא. אני מכיר היטב את העולם המדעי ואת אלו שפועלים בו, וסהדי במרומים שכמעט אף אחד מהם לא יודע בכלל על מה מדברת הפילוסופיה של המדע, אפילו לא מודע לעקרונות הבסיסיים ביותר שלה.[1] בוודאי שאינו מודע להנחות שהוא מניח ולשאלות הפילוסופיות לגבי תוקפן. כעת מגיע פילוסוף של המדע, מעלה קשיים ומציע הסברים שמבססים את המתודולוגיה המדעית ואת ממצאיה. האם ניתן לטעון כלפיו שהוא מדבר שטויות כי מדענים בכלל לא חושבים על הקשיים ועל הטיעונים הללו? זהו חוסר הבנה משווע. הפילוסוף של המדע מסביר את הבסיס האינטלקטואלי לפעילותו של המדען. גם אם המדען עצמו אינו מודע אליו. סביר מאד שהוא בעצם מניח אותו שלא במודע, ופועל על פיו. יש לאותו מדען אינטואיציות שמנחות אותו, ולכן הוא לא טורח למהשיגן ולנסח אותן לעצמו באופן מפורש. ועדיין, הפילוסופיה של המדע מתארת אל נכון את תפיסותיו של המדען, זאת למרות שהוא מעולם לא נתן את דעתו עליהן. עצם ההבחנה בין מדע לבין פילוסופיה של המדע מניחה את הזהות הזאת. שאם לא כן, הפילוסוף של המדע אינו עוסק במדע אלא במה שהיה אמור להיות המדע. אם מניחים שהפילוסוף של המדע מסביר את המדע ושגם המדען עוסק

במחקר מדעי, אזי בבסיס הדברים טמונה ההנחה שהפילוסוף מסביר את מה שהמדען עושה ואת מה שהוא מניח וחושב, גם אם לא במודע.
הוא הדין ביחס לאדם המאמין. רוב המאמינים לא נותנים את דעתם לקשיים באמונתם, ובוודאי לא להנחות והטיעונים שעליהן היא מבוססת. האם זה אומר שהפילוסוף של האמונה, אותו אדם שממשיג ומנסח את הטיעונים שמהווים בסיס אליה, לא מסביר את האמונה (אלא רק את מה שהיא הייתה אמורה להיות בעיניו)? ברור שלא. הוא רק ממשיג ומנסח את הטיעונים וההנחות שמניח המאמין ברובד אינטואיטיבי ולא מנוסח. אבל זהו הסבר למה שמונח בבסיס אמונתו של המאמין עצמו, גם אם הוא לא מודע לכל זה. המודעות להנחות ולהצדקות של מה שאנחנו עושים דורשת תחכום שלא קיים אצל רוב בני האדם. אבל זה לא אומר שהם פועלים לא נכון, וזה גם לא אומר שמי שמסביר אותם ואת הנחותיהם טועה. הוא ממשיג את מה שמונח אצלם במישור אינטואיטיבי לא מנוסח.

נדמה לי שאם תשאלו אדם מאמין מדוע הוא מאמין, רבים מהם יאמרו לכם שהתבוננות בעולם המורכב שבו אנחנו חיים אומרת להם שלא סביר שהדבר הזה נוצר במקרה, ולכן כנראה קיים מי שיצר אותו. הם לא מודעים לקשיים ולפירכות על הראיה הפיזיקו-תיאולוגית, ולפערים בין דאיזם פילוסופי לבין תאיזם ומחויבות דתית. מבחינתם די ברור שאם יש עוולם מורכב יש אלוהים, ואם יש אלוהים אז גם היה מעמד הר סיני ויש חובה לקיים את מצוותיו. אנשים רבים לא שמים לב שהדיון הפילוסופי אינו מספיק להכריע את הדיון הדתי. הם פשוט לא מתוחכמים מספיק. כעת אני בא ומנסח טיעון פילוסופי מדויק יותר (שכאמור גם נועם השתכנע ממנו), ובו אני מראה כיצד המסקנה שיש אלוהים באמת נובעת ממורכבותו של העולם. אני מציג קשיים ופירכות שונים ביחס לטיעון ועונה עליהם. אני גם מנסה לגשר על הפער בין דאיזם פילוסופי לבין מחויבות דתית. כל זה כמובן לא נעשה על ידי רוב מוחלט של המאמינים. האם זה אומר שאני טועה בכך שהתמונה שלי היא ההסבר לאמונה דתית, ואפילו לאמונתם של המאמינים הפשוטים? נועם טוען שכן, אבל הוא טועה. בדיוק כמו שהפילוסוף של המדע מסביר מהו מדע ומהו מחקר מדעי, הפילוסוף של האמונה מסביר מהי האמונה ומהי פרקטיקה ומחויבות דתית. זה שאדם כלשהו לא המשיג זאת לעצמו ולא היה מודע לקשיים ולטיעונים, רק אומר שהוא לא מספיק מתוחכם או לא מספיק מתעניין בהצדקות הללו. הוא עובד אינטואיטיבית, בדיוק כמו המדען. אבל עדיין נכון לומר שאלו ההצדקות שלו. בלעדיהן הוא סתם נוהג בחוסר היגיון, וזו כמובן תזה פחות סבירה (ע"ע 'עקרון החסד').
נועם אומר לא פעם הוא רק מתאר את אמונתו של האדם הסביר מן השורה, ולא נכנס לשאלה מה ראוי לעשות ולחשוב אדם מאמין. אבל אם תשאלו אדם מאמין האם לדעתו אלוהים קיים או שזו רק חוויה סובייקטיבית שלו, תקבלו בדרך כלל תשובה שלדעתו אלוהים קיים. זו טענת עובדה בעיניו. הוא אולי לא יודע להצדיק אותה, ואם תלחצו אותו יותר מדוע הוא מאמין אם אין לו טיעונים טובים שיבססו זאת, ואולי בסוף הוא אפילו יידחק לפינה ויאמר שזו חוויה סובייקטיבית, אבל דווקא האמירה הזאת נובעת מחוסר מיומנות פילוסופית. אם הוא היה מיומן הוא היה יודע לומר שיש לו אינטואיציה כזאת וגם אינטואיציה היא טיעון מספיק. לחלופין, הוא היה עונה שיש לו רגש ולדעתו קיומו של הרגש מעיד על כך שקיים אלוהים עצמו. אם הוא אפילו עוד יותר מתוחכם, הוא גם היה מנסח לכם טיעון מפורט יותר שיצדיק את אמונתו (וכותב בעצמו את **המצוי הראשון**).

ברור שאדם מאמין אינו משחק משחקים סובייקטיביים כמו שנועם וחבריו לדיסציפלינה מנסים לשכנע אותו. הוא מאמין שיש אלוהים ומבחינתו זו טענת עובדה. כעת יש לנו שתי אפשרויות לפרש זאת: א. הוא סתם מבולבל, אבל בעצם כוונתו רק לומר שיש לו תפיסה סובייקטיבית כזאת של העולם ונוח לו לחיות בה. ב. הוא לא מיומן פילוסופית או שלא מתעניין בניסוח מפורש של ההצדקות לאמונה שלו, אבל יש הצדקות כאלה. אם אני רוצה לתאר את חווייתו של המאמין, וזו נקודת המוצא של נועם בדבריו (ראו להלן), דומני שהפרשנות השנייה היא המתבקשת, והראשונה פשוט שמה דברים בפיו.

המסקנה היא שדווקא נועם לא מתאר נכון את אמונתו של האדם הפשוט. הוא מאשים אותי במה שהוא עצמו לוקה בו. אני רק מנסח בפירוש את ההנחות המובלעות של המאמין מן השורה, אבל זהו בדיוק האלוהים שבו הוא מאמין.

המשל של הפילוסוף של המדע אל מול המדען דווקא משמש לטובתי ולא לטובתו של טענותיו של הרב מיכי. אני חושב שהתיאור של הפער בין המדען לפילוסוף של המדע הוא תיאור מדויק ומועיל פה. סביר שדבריו של הפילוסוף של המדע (אשר עוסק בפרויקט **הדסקריפטיבי** של תיאור המפעל המדעי והנחות היסוד שלו. כמובן שגם יכול להיות פילוסוף שעוסק במישור הנורמטיבי של המדע אבל, כאמור, זה לא עיסוקי) לא יהיו מוכרים לאיש המדע ואף ישמעו לו זרים. אך, אם הפילוסוף דנן עושה את עבודתו נאמנה אז הוא מצליח לתאר את המפעל המדעי בצורה מדויקת, גם אם המדענים לא יהיו מרוצים מהתוצר הסופי. זוהי נקודה חשובה שאני רוצה להתעכב עליה.

בניסיון שלי ושל פילוסופים רבים אחרים לאפיין את האמונה הדתית יש ממד פטרנליסטי. אנו מנסים לאפיין את האמונה הדתית ואנו מודעים לכך שייתכן בהחלט שרבים מן הדתיים לא יקבלו את מסקנותינו, ואיננו חוששים מכך. אך אני חושב שחוסר חשש זה הוא מוצדק. הרי (ופה אני נסמך על דבריו של ד"ז פיליפס) כשם שאין סיבה לחשוב שאדם טוב יוכל לספק תיאוריה מוסרית טובה, וכשם שאין סיבה לחשוב שאמן טוב יותר לספק תיאוריה טובה בדבר טיבו של ה'יפה', כך גם אין סיבה לחשוב שאדם חדור אמונה דתית יוכל לתאר היטב מהי אמונה דתית. כדי לעשות זאת יש לבחון את האופן שבו אמונה דתית מתפקדת בעולם, ולראות האם היא באמת 'אישור של אוסף טענות' או שמא מדובר במשהו אחר. וכאמור, אני מנסה להראות שאמונה דתית פשוט לא מתפקדת כמו אמונה מדעית, פילוסופית או מתמטית. היא פשוט משהו אחר. בפודקאסט דיברתי על כך רק קצת, אבל זהו רוב עיסוקי ביום יום.

בין פילוסופיה לסוציולוגיה

כעת אחזור ואניח לצורך הדיון שאכן האדם הסביר מאמין רק במובן הסובייקטיבי (הנחה לא נכונה בעליל). גם אם אאמץ את הנחה הזאת, אני עדיין חולק עליו. נקודת המוצא של נועם היא שאמונה היא מה שיש בתוך האדם המאמין. כלומר בבואו להגדיר את האמונה הדתית הוא בעצם בוחן את האנשים ומה שבליבם ולא את ההיגיון הפנימי של האמונה. זוהי כמובן עבודה של סוציולוג ולא של פילוסוף (לא כ"כ מעניין אותי האם מה שאני עושה נחשב

פילוסופיה, סוציולוגיה או שיפולידיגדחלעדי. התוכן של מה שאני עושה מעניין אותי, ואני חושב שזה מעניין גם אחרים). פילוסוף אמור להגדיר את האמונה ברמה המושגית, וכעת להחליט מי מהאנשים הוא אדם מאמין ומי לא (אני לא יודע במה פילוסוף אמור לעסוק. אני לא עוסק בהגדרות. אלא באפיון של תופעה. יתכבד הרב מיכי ויעסוק במה שהוא רוצה). הדיווח של האנשים על עמדותיהם שלהם אינו נקודת מוצא לדיון פילוסופי אלא לדיון סוציולוגי. כפילוסוף אני אמור לפעול ממש הפוך: לגבש תפיסה מהי אמונה, ואז לשפוט את הדיווחים הללו ולראות האם האנשים מבינים נכון את עצמם ואת המושגים, ולהחליט האם הם באמת מאמינים. הגדרת מושגים ואמיתות של טענות לא יכולות לקבל תוקף בגלל שכך אנשים אומרים או חושבים.

בפסקה זו הרב מיכי נכשל בכשל אשר הוא מטיח בי (בהמשך) שאני נכשל בו. הרב מיכי משחק בהגדרות אנליטיות אשר לא קשורות למציאות. הוא אומר שהפילוסוף צריך להגדיר מהי אמונה ואז לשאול מי מאמין ולבדוק האם האנשים מבינים את עצמם. אך זוהי כמובן עמדה מוזרה שכן אני יכול להגדיר אמונה בכל דרך שארצה (למשל: אמונה היא קבלה של הטענה כי זאוס קיים) ובכך להסיק שכולם היום הם אתאיסטים (כולל הרב מיכי!). לכן, העיסוק בהגדרות הוא חסר כל חשיבות. מבחינתי יש שני פרויקטים בעלי חשיבות: הראשון, ובו אני עוסק, הוא אפיון של האמונה הדתית כפי שזו באה לידי ביטוי בפועל. השני, ובו הרב מיכי מתעסק (אם אני מבין נכון) והוא השאלה – מה אילו טענות יש לראות כנכונות וכיצד ראוי לחיות? כל השאלה של הגדרת האמונה הדתית היא פשוט לא חיונית פהץ

זו מחלה אנליטית ידועה, שכן פילוסוף אנליטי מתבסס בעיקר על ניתוח מושגים, אבל את המושגים עצמם וההנחות לגבי הגדרותיהם אין לו מניין לשאוב אלא מן האנשים שמשתמשים בהם. לכן פילוסופים אנליטיים במקרים רבים אינם פילוסופים אלא סוציולוגים. הם לא מגדירים מהי אמונה אלא מיהו האדם שאומר על עצמו שהוא מאמין. לפעמים נכון לפעול כך, אבל במקרה דידן וברבים אחרים כמותו זה מוביל לטעויות חמורות. אני חובב מאד פילוסופיה אנליטית ומכיר בערכה, אבל מתנגד נמרצות לעמדה אנליטית, כלומר עמדה שרואה בניתוח האנליטי את חזות הכל. במקרה שלנו, הניתוח של נועם לאמונתם של אנשים הוא שגוי, ומכאן הוא ממשיך וטועה לגבי הגדרת אמונה בכלל. אם הוא היה בוחן אותו כשלעצמו ולא דרך הסוציולוגיה, הוא היה מבחין בזה בקלות רבה. אם מהניתוח (השגוי) שלך את אמונתם של אנשים אתה מגיע למסקנה שאמונה אינה טענת עובדה, זה עצמו צריך לרמוז לך שנפלה אצלך טעות. הם עצמם יאמרו לך שמדובר בעובדה, גם אם אין להם הצדקות מספיקות עבורה. במילים אחרות, אמונה דתית אינה ענף של הפסיכולוגיה או הסוציולוגיה שלנו, אלא של הפילוסופיה.

אז מניין עלינו לשאוב את משמעותם והגדרתם של מושגים? בסדרת טוריי על הפילוסופיה (155 – 160) הראיתי שהיא סוג של מדע אמפירי. התבוננות בעיני השכל (על המושגים, שלהנחתי יש להם קיום אפלטוני כלשהו) מניבה את ההבנה וההגדרה של המושג. זה מה שעלינו לעשות גם ביחס לאמונה. לא לשאול את האנשים אלא ללבן שכלית את האידאה של האמונה. התבוננות בה וביחסנו אליה אומרת שמדובר בטענת עובדה. זהו חלק מהפילוסופיה

ולא מהסוציולוגיה (אם כי יש כמובן היבטים סוציולוגיים, אבל זה לא שורש העניין, אלא אם אתה אתאיסט ולדעתך אין לזה שורש הגיוני או עובדתי).
כל הדיבורים על משמעותה השונה והלא עובדתית של השפה הדתית, שמעוגנים בדרך כלל בוויטגנשטיין וממשיכיו (כולל אבי שגיא ומשה הלברטל למשל), הם הבל גמור בעיניי. הם לוקים בכשל האנליטי שלפיו מה שלא ניתן להצדקה אמפירית או לוגית אינו נכון וכמובן גם לא קיים, לפחות במובן הרגיל של 'נכון' ו'קיים' (זה לא קריטי, אבל אני לא יודע מדוע הרב מיכי סובר שהלברטל ושגיא חושבים כך. אני מכיר היטב את כתיבתם והם רחוקים מתפיסה זו כרחוק מזרח ממערב). ואז באופן טבעי עוברים לדבר על "משחקי שפה" ושאר הבלים, שהם בעצם המוצא של אנשי אקדמיה מול מה שנראה להם שוקת שבורה (שוב, זה לא קריטי. אבל משחקי שפה זה מושג שויטגנשטיין טבע רק אחרי שהוא שלל את העמדה אותה הרב מיכי תיאר בפתיחת הפסקה הזו. לכן, מוזר לטעון שהעמדה הקודמת היא זו שמובילה לאימוץ של העמדה העומדת בבסיס התפיסה העושה שימוש במושגים של 'משחקי שפה').
אם אי אפשר להצדיק פילוסופית אלוהים דתי ו/או מחויבות דתית, כי אז צריך לפרש ולהבין את השפה הדתית באופן אחר. כשמדובר על "קיומו" של אלוהים הכוונה לחוויה, וכל טענת עובדה דתית צריכה להתפרש במשמעות מיתית או אלגורית, והכל מתכנס לפסיכולוגיה סובייקטיבית. העבודה והתפיסה הדתית אינן טוענות מאומה על העולם אלא רק משקפות צורת תפיסה סובייקטיבית שלי את העולם. אני יכול להקדיש את חיי לשטויות הללו, ובו בזמן להאמין שאין בהן מאומה מעבר לסוג של מדיטציה (מה עוד שלהערכתי גם אין לזה שום ערך מדיטטיבי). אלו לוקשים שאתה מוכר לעצמך בגלל חוסר מיומנות או עצלות מחשבתית. אם היית ממשיך לחשוב היית יכול למצוא הצדקה ממשית, ואם אינך מוצא עליך להיות ישר ולוותר ולהודות שטעית באמונתך ובמחויבותך הדתית. אבל כל זה לא נוח לך, אז אתה ממציא המצאות אינטלקטואליות חסרות שחר (אך קונסיסטנטיות) שיתנו מרגוע לנפשך. ממשיך לומר את אותם משפטים ולתת להם משמעות שונה.

טלו למשל את שאלת ההשגחה (המעורבות האקטיבית של הקב"ה בעולם). דומני שאדם חושב בדרך כלל יגיע למסקנה שהוא איננו מאמין בזה. עובדתית נראה שזה לא באמת קורה. בואו נניח לצורך הדיון שזוהי המסקנה (אין כאן המקום להתווכח על זה). מה עושים עכשיו? יש שלוש צורות להתייחס לקושי הזה:

- מאמינים פשוטים יאמרו לכם שאלוהים כן מעורב אבל מסתתר. הם יתעלמו או יתחמקו מהקשיים בהפטירם הצהרה (השתדלות, האמונה מעל השכל וכדומה) או ציטוט כזה או אחר ודי להם בכך.
- האקדמאים האנליטיים, כמו נועם ועמיתיו, יסבירו לכם שהם מאמינים בהשגחה, אבל ה'אמונה' הזאת מתפרשת כמשחק שפה. זו לא אמונה במובן עובדתי כלשהו. הם מתפללים לקב"ה ומבקשים ממנו רפואה למרות שאינם מאמינים שהיא אכן תבוא בעקבות זאת (נועם אומר זאת בפירוש בהסכת הנ"ל). למה? ככה. לא הגיוני? אז מה?! משחקים לא חייבים להיות הגיוניים.

- אני, לעומת זאת, סבור שאם זה לא נכון אז איני מאמין בזה. כאשר אצלי המונח 'מאמין' פירושו במובן העובדתי הרגיל, בלי משחקי שפה או משחקים אחרים.

אם באמת תשאלו אנשים מאמינים לתחושתם, כפי שנועם וחבריו מתיימרים לעשות, תגלו שכל זה הבל ורעות רוח. האמונה הפיקטיבית-פסיכולוגית ומשחקי השפה הם שעשוע של אינטלקטואלים, אבל הם אינם קרובים בשום צורה לאמונתם של אנשים מאמינים רגילים (אלו שאינם אנשי אקדמיה). כבר אמר מי שאמר ששטויות כל כך גדולות רק אינטלקטואלים יכולים לומר. אדם מאמין מן השורה מאמין בקיומו של אלוהים כטענת עובדה. הוא מאמין בהשגחה כעובדה (לדעתי בטעות) ולא כמשחק שפה. הוא מאמין במעמד הר סיני כאירוע היסטורי (בלי זה אין שום הצדקה למחויבות לכל המערכת המוזרה הזאת. שום משחק שפה לא יכול להצדיק שטות כזאת). אבל האינטלקטואלים שלנו מסבירים לאדם מה הוא באמת חושב, שבעצם הוא רק משחק משחקים ולא מאמין במובן העובדתי. ואז הם חוזרים ומסבירים לי שהסוציולוגיה, כלומר בדיקה אמפירית של אמונתם של אנשים, מובילה למסקנה שמדובר במשחק שפה. הם פוסלים במומם ורואים את דמותם במראה ומסיקים מזה מסקנות. זאת כאמור כשהעובדות אומרות ממש את ההיפך הגמור. להציג את התזה המנותקת הזאת כביקורת על הטיעונים והפילוסופיה ה"מנותקת" שלי, זה אחד הדברים הכי מנותקים שראיתי.

אני לא ממש יודע כיצד להגיב לכל האשמות האלו. נראה שהרב מיכי עושה כאן פסיכולוגיזציה של האקדמאיים. אני לא יודע אם הוא צודק ואני לא יודע אם לא (לגבי אני חושב שהוא לא, אבל בהחלט ייתכן שהוא כן). בכל מקרה – אני, ושאר הפילוסופים שחושבים דברים דומים לשלי, מנסים להצדיק את טענותיהם באמצעות ראיות. אז כדברי הרב מיכי: במקום לעשות פסיכולוגיה – בוא נעשה פילוסופיה.

(אגב, לא אנסה לטעון שאני בעצם מאמין בהשגחה למרות שאיני מאמין בטענה המטאפיזית לפיה יש אל שמשגיח ופועל בעולם באופן יום-יומי. אז אני לא בטוח שהניתוח של הרב מיכי בכלל יתפוס לגביי)

לגבי העובדה שרבים מבעלי האמונה הדתית לא יקבלו את דבריי כתיאור מדויק של אמונתם – כבר ציינתי שאני מודע לזה ושאני חושב שזו לא ראיה מאוד חזקה כנגדי, שכן הרבה אנשים לא יודעים לנתח בצורה טובה את מה שהם עושים/מאמינים. כן, זה פטרנליסטי מצדי אך נראה לי שזה פטרנליזם מוצדק.

צריך להבין שמבחינתו של פילוסוף בעל עמדה אנליטית (להבדיל מסתם פילוסוף אנליטי) כל אוסף טענות עקבי הוא תמונת עולם לגיטימית (שוב, זה לא קריטי אבל זה תיאור רחוק מאוד של מהמציאות של פילוסופים בעלי עמדה אנליטית. אני לא מכיר ולו פילוסוף אנליטי אחד שמחזיק בעמדה הזויה שכזו). הוא סובר שאין לנו דרך לשפוט תמונות כאלה או להכריע לגבי נכונותן (כשאין נגישות אמפירית או סתירה לוגית). כך פילוסופים כאלה מגיעים לתפיסות דתיות הזויות שבהן אדם עובד את עצמו בלי להאמין שיש מושא כלשהו לאמונתו ולפולחנו. הוא מתפלל למרות שברור לו שזה לא מועיל ועושה את כל הפרקטיקה הדתית בלי שיש לה איזושהי משמעות לגביו למעט אולי משמעות תרפויטית (וברמה העובדתית אפילו אין מצווה

כלשהו שציווה עליה). לא תמצאו לזה סתירה, פרט לזה שאין בכך שום היגיון. אבל ההיגיון אינו משחק תפקיד בעולם האנליטי, העקביות היא שם המשחק. מעגל השונויות של הרב שג"ר חביב עליהם כל כך, שכן אם כל אחד עושה מה שהוא בוחר לשחק בו, אז אין דרך לבקר זאת ולדרוש הצדקות. כך אנחנו יכולים להחזיק בכל עמדה שנחפוץ, ואנחנו פטורים ממתן דין וחשבון לעצמנו ולאחרים על כל הקשיים והמוזרויות שבה. אף אחד לא יכול לשאול מה ההיגיון בחוק כזה או אחר במשחק כמו שחמט או גו. כך הוא מוגדר וזהו. הוא הדין למשחק השפה הדתי. כבר עמדתי לא פעם על כך שהפוסטמודרניות והניו אייג' הם תוצאה של תפיסה אנליטית. שוב אדגיש ששימוש בכלים אנליטיים הוא חשוב ומבורך, אבל ראיית האנליטיות כחזות הכל מובילה למחוזות הזויים למדיי.

אני לא רוצה להיכנס לכך כאן אבל אני חייב לציין שאני לא מבין מאיפה כל האשמות האלו באות. לא אני, וכמעט לא כל פילוסוף אנליטי אחר שאני מכיר, חושבים ש'אנחנו פטורים ממתן דין וחשבון לעצמנו ולאחרים'. יתר על כן, לפי דעתי, עצם העבודה שמשהו הוא 'משחק שפה' (כלומר – צורת חיים ומערכת לשונית בה אנשים עושים שימוש) לא אומר שצריך או שראוי לשחק בו. בהחלט יש מקום לשאלה 'האם ראוי לשחק במשחק שפה X?'. כך למשל אני חושב שבכל הנוגע למשחק השפה המדעי התשובה היא חיובית, שכן משחק שפה זה עוזר לנו לגלות דברים על העולם ולפתח טכנולוגיות מצילות חיים. גם בהקשר הדתי אני גם חושב שהתשובה היא חיובית. כלומר – אני חושב שראוי, לא רק עבורי, להיות אדם דתי (לא זה המקום לפרט מדוע, אך אשמח לעשות זאת).

בכללי אומר שהתיאור של הרב מיכי את הפילוסופיה האנליטית ואת הפילוסופים האנליטים פשוט שגוי בעיני. פילוסופים אנליטיים מנסים לטעון טענות על העולם (כל אחד בתחומו הוא – אתיקה, מטאפיזיקה, אפיסטמולוגיה וכו') ומנסים לגבות את טענותיהם בראיות טובות. אמנם, הם עושים שימוש רב בכלים לוגיים אך הם לא רואים את הקוהרנטיות כחזות הכל – הרי לא כל עמדה קוהרנטית היא נכונה. כך למשל, הטענה כי יש לי שיער צהוב (אין לי) היא טענה קוהרנטית מבחינה זו שהיא לא מכילה שום שגיאה. אך למרות שהטענה הזו לא מכילה כל סתירה לוגית, היא עדיין שגויה. באותו האופן – פילוסופים אנליטים (ברובם) בהחלט שוללים עמדות לא קוהרנטיות, אך הם לא מקבלים כל עמדה קוהרנטית כעמדה לגיטימית. רחוק מכך.

בתוך דבריו נועם מעלה כמה טיעונים ספציפיים, ובחלקו האחרון של הטור ארצה להתייחס גם אליהם.

1. **הגדרת האלוהים**

נועם פותח את דבריו בזה שהטיעונים הפילוסופיים מובילים אותנו לקיומה של ישות טרנסצנדנטית כלשהי (בספר הסברתי שכל טיעון מוכיח את קיומה של ישות שמוגדרת אחרת), אבל כל אלו לא אומרים לנו הרבה ולכן הדיון בהם אינו חשוב. לדוגמה, הראיה האונטולוגית מוכיחה את קיומו של היש המושלם. בואו נניח שהוכחנו את קיומו. אז מה?! מה

זה אומר? או אם הוכחנו את קיומו של הבורא או המתכנן של העולם (הראיה הקוסמולוגית והפיזיקו-תיאולוגית), למה זה בכלל מעניין או חשוב? זה לא הנושא הרלוונטי.

אם תקשיבו טוב תוכלו להבחין שהתהייה הזאת מתפרשת שם בשתי צורות שונות: 1. כל עוד לא הגדרנו היטב את היש שקיומו הוכח, אין למסקנה הזאת משמעות רבה. למה הטענה שקיים יש לא מוגדר כלשהו אומרת לנו משהו, או פותרת בעיה כלשהי? אפדר לנסח זאת חד יותר: שימוש במושג לא מוגדר הוא בבחינת מילון אנגלי אנגלי (שמסביר מילה לא מובנת אחת באמצעות עשר מילים לא מובנות אחרות). זה לא מועיל מאומה וספק אם זה בכלל טוען משהו. 2. אלוהים שקוף ורזה כזה הוא אלוהים פילוסופי מנותק. מה לו ולאלוהים הדתי (התאיזם)? אצל נועם כנראה הכוונה הייתה ל-2 ואצל ג'רמי ל-1.

לטענה 1 עניתי בפירוט במקומות אחרים. ראו למשל בדיון בהנחיית ג'רמי פוגל ב"עלמא" (ראו עליו בטור 456 והלינק לדיון שם. הנקודה הזאת עלתה ביתר חדות בדיון המצולם), ויותר בפירוש זה עולה בשני ההסכתים הנ"ל עם עילם גרוס. המסקנה שקיימת ישות שבראה את העולם היא מסקנה תקפה ונכונה בלי שום קשר לשאלה מה אני יודע לומר על היישות הזאת. אם לא סביר שעולם מורכב נוצר במקרה, המסקנה היא שהיה משהו שיצר אותו. זה נכון גם אם איני יודע לומר מאומה על אותו משהו. בהסכת הראשון עם עילם גרוס הבאתי את הדוגמה הבאה: אם אני רואה עקבות בחול אני מסיק שעבר כאן מישהו. זו מסקנה נכונה גם אם איני יודע לומר עליו כמעט כלום (למעט זה שהוא מותיר אחריו עקבות). בשולי דבריי אוסיף שבסוף ספרי, **המצוי הראשון**, אחרי כל הטיעונים וההוכחות, אנחנו אפילו מגיעים ללא מעט מידע עליו. אבל כאמור זה לא ממש נחוץ לעצם הטיעון.
עדיין ניתן לשאול מדוע זהה חשוב או מעניין? זוהי טענה 1, אלא שעליה כבר עניתי בפירוט למעלה. הוכחת קיומו של אלוהים דאיסטי היא צעד משמעותי בדרך לתאיזם. במובן מסוים אחרי המסקנה הפילוסופית שקיים יש מופשט כלשהו, התאיזם שמבוסס על התגלות צובע אותו בצבעים קונקרטיים יותר. כעת אנחנו כבר יכולים גם לומר עליו כל מיני דברים.

אין לי אלא להסכים עם דבריו של הרב מיכי. מעולם לא טענתי שצריך הגדרה מדויקת של האל (או כל דבר אחר) כדי להאמין בקיומו (או בכדי לאחוז באיזושהי אמונה אחרת כלפיו). ואני חושב שהדוגמא של הרב מיכי עם העקבות בחול היא דוגמא נהדרת.

0. **שינוי פניו של אלוהים**

בשלב הבא נועם טוען שבכל עמדה אחרת שאנחנו מחזיקים בה (כמו תיאוריה מדעית), אם יוכח שהיא שגויה נוותר עליה. ואילו לגבי אמונה באלוהים זה לא המצב. אלוהים משנה את פניו כל הזמן. כל אימת שאנחנו נתקלים בקושי או רוכשים צורת חשיבה ותובנה חדשה, אלוהים שעליו אנחנו מדברים משתנה. אנשים לא מוותרים על האמונה בעקבות קשיים אלא מגדירים אותה אד הוק מחדש כדי שתישאר תקפה ורלוונטית למרות הקשיים. זה מעיד לדעת נועם על כך שהאמונה באלוהים אינה מתפקדת בשפה שלנו כמו אמונה בתיאוריה מדעית.

אבל גם כאן הוא טועה, ובכמה מישורים. העובדה שמושא האמונה שלנו מקבל תיאורים שונים רק אומרת שאנחנו מתקדמים ומזקקים את התיאור שלו כל הזמן. השכלול בעקבות קשיים לגמרי מתאים למה שקורה במדע. טלו כדוגמה את חוק שימור האנרגיה. כל פעם שאנחנו מגלים שהוא לא מתקיים אנחנו מגדירים עוד סוג של אנרגיה שתאזן לנו את המשוואה. כך כשאנרגיה קינטית משתנה, אנחנו רק אומרים שהיא הומרה לאנרגיה פוטנציאלית ולהיפך. כך שימור האנרגיה מתייחס רק לסכום של שתי האנרגיות. אבל גם שתי אלו לא נשמרות, ואז אנחנו מוסיפים למאזן אנרגיית חום, אנרגיה פוטנציאלית של קפיץ ועוד ועוד. האם המסקנה היא שחוק שימור האנרגיה אינו אומר משהו על העולם אלא רק עלינו? הוא משתנה עם התעצמות הידע והמיומנות המדעית והמחשבתית שלנו. מבחינה זאת, אמונה באלוהים מתפקדת בדיוק באותה צורה כמו האמונה שלנו בחוקי הטבע.

יש להוסיף לכך את ההבנה שאם יש משהו שאנחנו מאד משוכנעים לגביו, אזי כשניתקל בקשיים שמאתגרים אותו, מטבע הדברים נהיה מוכנים להוסיף אפיציקלים ודיפרנטים שונים אד הוק רק כדי להותיר אותו על כנו. אגב, זו גם הסיבה לשינויים שתיארתי בחוק שימור האנרגיה ובעוד חוקי טבע רבים. תומס קון כבר עמד על הנאיביות בתפיסה הפופריאנית שלפיה כשיש קושי בתיאוריה מדעית קיימת אנחנו מיד זורקים אותה ומחליפים אותה באחרת. צריך כמות גדולה מאד של קשיים כדי שנחליף תיאוריה מוצלחת (עמדתי על כך ב[מאמרי] על תערו של אוקאם ועוד). הכל פונקציה של רמת האמון שלנו בדבר. לכן העובדה שהגדרת אלוהים משתנה ומתעדכנת עם הזמן מעידה על כך שרמת האמון שלנו בו היא גבוהה מאד, ולכן איננו מוכנים לוותר על כך גם כאשר ישנם קשיים. אנחנו מעדיפים לעדכן את ההגדרות והתפיסות שלנו לגביו. אגב, כשכמות הקשיים באמת עוברת את הסף הקריטי (משבר שדורש החלפת פרדיגמה, במינוח של קון), יש לא מעט אנשים שנוטשים את האמונה הדתית, בדיוק כמו שקורה ביחס לכל עמדה אחרת. כמות הקשיים הנחוצה לצעד כזה תלויה ברמת האמון שיש לנו באמונה הדתית שלנו, בדיוק כמו בכל תחום אחר.
שמרנים שמסרבים לקבל מסקנות שמנוגדות לתפיסות העכשוויות שלהם קיימים גם במדע וגם בעולם האמוני (ראו את [היחס] שקיבל דן שכטמן, חתן פרס נובל לכימיה, מהקהילה המדעית למבנה הגבישי המחומש שהוא גילה). כדאי גם לבחון בהקשר זה את יחסם של אתאיסטים לטיעונים לקיומו של אלוהים. העקשנות שלהם והפלפולים שהם מוכנים להציע כתחליף לא מביישים את גדולי המאמינים הפנאטיים באלוהים. קיומם של אנשים שמרנים ולא ישרים מעיד על האופי האנושי ועל הקושי שלנו לוותר על תפיסות קיימות, אבל בהחלט לא על טיבה של האמונה הדתית כשלעצמה.
אם כן, התזה הלשונית, שלפיה אמונה באלוהים לא מתפקדת בלשון שלנו באותו מובן כמו ידיעת עובדות בהקשרים רגילים, פשוט אינה נכונה. בכל מקרה, בוודאי שאין שום אפשרות לגזור זאת מההשתנות של מושג האלוהים כשהוא עומד מול קשיים. להיפך, לאור מה שתיארתי למעלה התהליך הזה יכול גם להעיד שהאמונה שלנו בו חזקה מאד, יותר מאמונות בעובדות אחרות. אפשר כמובן להתווכח ולטעון סתם כך שאמונה אינה טענת עובדה, אבל לראות בקיומה של השתנות ראיה לכך, זו סתם טעות.

או! סוף סוף אני והרב מיכי מדברים באותו מישור! הדברים של הרב מיכי פה מאוד מעניינים. אבל נראה לי שההקבלה בין אמונות מדעיות לאמונות דתיות לא מתאימה. למודל של שכלול ודיוק יש מבנה מסוים אשר לא תואם בכלל את האופן בו האמונה הדתית התפתחה והשתנתה לאורך הדורות (ואף לאורך חייו של אדם). שכן שכלול דורש חידוד של העמדה הקודמת (כפי שהרב מיכי היטיב לתאר בהקשר המדעי, בו הוא בקיא ממני). אך נראה שזה לא המצב בכל הנוגע לאמונה הדתית, בהקשר הדתי נראה שעמדות שונות בתכלית השינוי ואף מנוגדות בדבר טיבו של האל השתלטו, כל אחת בזמנה, על המילה 'אלוהים'. כמו כן, נוכחתי בלא מעט דיונים בהם אנשים טענו שהם מאמינים בכל מיני דברים (אלוהים, השגחה פרטית, בוא המשיח וכו') וכאשר ניסיתי להקשות על אמונתם הם שינו מן הקצה אל הקצה את תוכן האמונה שלהם אך המשיכו לדבוק בתיאור שלה. מעולם לא קרה לי מקרה דומה עם אמונה מדעית. זאת עוד ראיה לכך שהשיח הדתי פשוט לא מתפקד כמו שיח מדעי-פילוסופי.

בשולי דבריי אוסיף שהתיאור שנועם מביא כאילו מדובר ב"מוות על ידי אינסוף תיקונים", שבדרך כלל מיוחס למאמינים (כי כל קושי מביא לתיקון מושג האלוהים עד שבסוף לא נותר ממנו כלום), נכון יותר ליחסו לבעלי העמדה הלשונית כמו נועם עצמו. בגלל הקשיים הם ממשיכים להאמין באלוהים, אבל אצלם זהו רק מושג לשוני-חווייתי ריק מכל תוכן עובדתי. אין לכם ואקום ומוות על ידי תיקונים גדול מזה. לעומת זאת, התהליך של זיקוק האמונה (במובנה העובדתי המקובל) הוא בדיוק הפוך: הוא מזקק את המושג הזה דווקא בגלל שהוא מסרב לרוקן אותו מתוכן. ככל שהתפיסות שלנו משתפרות ומשתכללות, המבט שלנו על מושגים ויישים מופשטים נעשה מורכב ומדויק יותר. זה נכון במדע וזה נכון גם ביחס לאמונה.

לדעתי ההקבלה בין המדע לאמונה היא פשוט לא הקבלה טובה. מדובר בשתי תבניות דומות של שינוי משמעויות של מושגים אך ההבדל ביניהן הוא תהומי. כפי שכתבתי בהערה הקודמת.

הנס כמשל

נועם מביא כדוגמה את חברו שאמר לו שהוא מאמין בניסים, כי מבחינתו כל אירוע שקורה לו הוא נס. זריחת או שקיעת השמש היא סוג של מתנה ולכן מבחינתו זהו נס. החיוך של החבר הוא נס. כך גם לגבי ההתעוררות בבוקר, או כל אירוע מרגש אחר. שימו לב, הוא אינו מתכוון לדברי הרמב"ן בסוף פרשת בא (ראו למשל בטור 279), שטוען שבאמת כל האירועים הללו הם ניסים כי אין חוקי טבע בעולם, אלא לטענה שנס אינו טענה על העולם אלא על יחסי שלי לעולם. מבחינתי זהו נס. זוהי דוגמה לשימוש לשוני שונה במונח "מאמין ב_" או "חושב שיש". כשאני אומר אני חושב שיש ניסים זה לא כמו האמירה אני חושב שיש בבניין הזה שלושים אנשים. הראשון מתאר רק מצב נפשי וחוויה, התייחסות שלי לעובדה כלשהי, ואילו השני מתאר עובדה (אמנם לא בדוקה, אבל זו בבירור טענה על העולם). טענתו היא שאמונה היא סוג דומה של טענה כמו זו עוסקת בנס. אמונה באלוהים לא מתארת משהו בעולם אלא מדווחת על מצב נפשי שלי ביחסי לעולם. לומר שאלוהים היה מעורב במשהו זה כמו לומר

שמבחינתי זריחת השמש היא נס. אלו טענות עליי ולא על העולם או על אלוהים (ראו כשל דומה והבחנה דומה של ק"ס לואיס, בטור 371 ועוד).
הוא מסביר שהרצון לומר שהעולם אינו מקרי ולא סתמי זו משמעותה של אמונה. זו טענה עליי ועל מאוויי ולא על העולם. אבל השאלה המהותית היא האם עובדתית העולם מקרי או לא. החוויות שלך הן עניין לפסיכולוגיה ולא לפילוסופיה (אם במשחקי מילים עסקינן אז אני מוכן לקבל את הטענה - אני פסיכולוג). אדם שחווה את העולם כמכוון ולא מקרי הוא אתאיסט למהדרין, ורק המינוח שלו הוא דתי. רק אדם שחושב שהעולם עצמו אינו מקרי אלא מכוון הוא אדם דתי.

זו דוגמה לריקון על ידי תיקונים שנעשה על ידי הגישה הלשונית של ויטגנשטיין וממשיכיו. בעצם אדם כזה אינו מאמין בכלום, אבל הוא משתמש במונח "להאמין" במובן מושאל. זה כשלעצמו לגיטימי, אבל עליו להודות שבפועל הוא לא באמת אדם מאמין. יש לו חוויות רליגיוזיות או אמונה בניסים במובן החווייתי. מה לזה ולאמונה? זה אינו אלא מצב נפשי שנובע בעיקר ממבנה הנפש שלו ולא אומר כלום על העולם. כאמור, אפשר לקרוא לזה אמונה, אבל לטעון שזו משמעותה של אמונה דתית אינו אלא לומר: אני אתאיסט ולדעתי כך גם אתם המאמינים. אינכם אלא אתאיסטים בתחפושת שמשתמשים בז'רגון מבלבל. זוהי השלכה פסיכולוגית שמבצע הפילוסוף מעצמו אל כלל המאמינים.

0. **הטיעון מן הרוע**

בהמשך דבריו נועם מסביר שהטיעון מן הרוע (אם יש רוע בעולם אז אין אלוהים) מאד רלוונטי גם בתמונת העולם שהוא מחזיק בה. בעצם בתמונה שלו הוא הכי רלוונטי, שהרי פירכות הגיוניות על קיומו של אלוהים לא מעניינות אותו כי הוא לא טוען טענת עובדה. אם האמונה אינה אלא האופן שבו נוח לי לראות את העולם, וכשאני אומר שיש אלוהים אני בעצם מתכוון לומר שהעולם הוא מושגח ואינו שרירותי, אז הטיעון מן הרוע בהחלט מפריע לפסטורליה הזאת. אבל זהו שוב אותו כשל. ברור שהרוע מפריע לי פסיכולוגית. אבל מה לזה ולשאלה האם יש או אין אלוהים במובן העובדתי. הוויתור על קיומו של אלוהים נעשה רק כי זה מפריע לי, ולא מפני שהגעתי למסקנה שאין אלוהים. אם כך, האמונה והכפירה אינם אלא פסיכולוגיה סובייקטיבית, כלומר האמונה אינה אלא אתאיזם בתחפושת.

איני יכול להימנע כאן מווידוי אישי חושפני. מבחינתי כל המערכת הדתית וההלכתית מפריעה לי, לא פחות מהרוע. מדובר במערכת לא מובנת ולא הגיונית, ואיני רואה שום סיבה להיות מחויב לה ושום תועלת שתצמח לי מהמחויבות הזאת. מבחינתי זה אפילו לא אופיום להמונים. נועם מציע לראות בדת אופיום להמונים, כולל אותו עצמו. אבל זהו אופיום שאפילו לא מביא אותי להיי. מה זה אם לא אתאיזם בתחפושת של מינוח דתי?! אגיב לכך בסוף דבריו של הרב מיכי.

הערה על מסורתיות

אי אפשר לחמוק כאן מהתייחסות קצרה לתופעת המסורתיות. ניתן להבחין בין כמה גוונים של מסורתיות. ישנם מסורתיים שבעצם מאמינים באלוהים ומחויבים לגמרי, אבל קשה להם

או לא בא להם לקיים הכל. יש מסורתיים שמאמינים באלוהים אבל לא חושבים שכלל ההלכה מחייבת (אולי בגלל שהיא או חלקה יצירה אנושית). ישנם גם מסורתיים שלא מאמינים באלוהים אבל מחוברים לפולקלור הדתי ברמה זו או אחרת (ע"ע 'אחד העם'). שני הסוגים האחרונים בהחלט יכולים להתאים לתיאור של נועם. אלו בני אדם שהמערכת הזאת מתאימה להם והם מעוניינים בחיבור לדורות הקודמים ולעם, גם אם אינם מאמינים שהקב"ה אכן ציווה (ואולי גם לא משגיח וכדומה). אדם כזה יכול לנהוג בהתאם להלכה לפחות בחלק מהמצבים (לבחירתו), בלי להאמין באלוהים או בציווי. אם אדם כזה יאמר לי שהוא 'מאמין' רק במובן הסובייקטיבי שתואר כאן, אין לי בעיה. זה אפילו נכון ביחס לחלק מהמסורתיים. אבל לא הייתי קורא לו אדם מחויב (עדיף לא להשתמש במונח 'מאמין', כי הוא יכול להאמין באלוהים כלשהו, לפחות במובן הפילוסופי), ובוודאי לא הייתי מייחס גישה כזאת לדתי הסביר. הרי זהו בדיוק ההבדל בין סוגים מסוימים של מסורתיים לבין האדם הדתי במובן המלא והמקובל.

סיכום: אתאיזם במסווה

לשיטתו של נועם, ההבדל בין מאמין לאתאיסט לא קשור לעובדות אלא למבנה נפשי ולמה נוח לי או פחות נוח לי. אופי אופטימי הוא אמונה (בנסים או באלוהים) ואופי פסימי הוא אתאיזם (לא כ"כ דיברתי על אופטימיות ופסימיות. אני בהחלט יכול לדמיין אופטימיות חילונית ופסימיות דתית. אבל זו לא נקודה קריטית בדיון פה). אלא שזהו הבדל אישיותי, ולכן לשיטתו אמונה דתית צריכה להיות עניין לפסיכולוגיה (ואולי סוציולוגיה) אבל ממש לא לפילוסופיה. לטעון טענות פילוסופיות מכוח מה שנוח לי או לא נוח לי, זהו כשל פרגמטיסטי (איפה נכשלתי בכשל הזה? איפה טענתי שבגלל שנוח לי או למישהו אחר להאמין שיש אלוהים אז יש אלוהים?). הראוי לא קובע את המצוי (לצערנו). ואם אתה לא טוען טענות פילוסופיות אלא נותר במחוזות הפסיכולוגיה, אז מה לזה ולפילוסופיה?! (כאמור, לא מעניין אותי מה השם של המקצוע שאני עוסק בו) הרי אין שום סיבה להשקיע בזה אנרגיות ומאמצים, או להשקיע בניתוח אינטלקטואלי של התופעות הללו (אין שום סיבה להשקיע בניסיון להבין מהי אמונה דתית שבאה לידי ביטוי אצל כ"כ הרבה אנשים ומשפיעה עלינו בכ"כ הרבה מישורים – מהפסיכולוגי והסוציולוגי ועד האתי והפוליטי?! אתמהה). קח כדור ותשנה את תחושותיך, והכל יסתדר בצורה הרבה יותר נוחה ומספקת. כך או כך, כל זה ודאי לא קשור לעולם של ערכים, של טוב ורע, או של נכון ולא נכון. אז על מה כל המריבות והמלחמות? האם כל המלחמות והפולמוסים הדתיים נעשים רק בגלל בלבול בשיח? פשוט מדובר באופי שונה? זה נראה לכם רציני? אתה באמת מנסה לטעון שאנשים לא באמת מאמינים אבל מוכנים להרוג וליהרג בשביל הפיקציה הזאת? (אתה באמת מוכן לטעון שאנשים הורגים זה את זה כי הם חלוקים על שאלה עובדתית מתחום המטאפיזיקה האונטולוגית? לי נראה הרבה יותר סביר שהם מוכנים להרוג ולהיהרג בגלל משהו קיומי [שלא לומר פסיכולוגי]) זה אולי נשמע מתוחכם, אבל בעצם זוהי טענה הזויה (ע"ע אינטלקטואלים). שימו לב שכאן איני מקבל גם את הסוציולוגיה שלו (כלומר התיאור מה אנשים מאמינים בשטח חושבים), ולא רק את הפילוסופיה שלו (האם אמונה היא עניין סובייקטיבי).

לקראת סוף ההסכת, נועם אומר שהוא לא אתאיסט במסווה, אבל לא מסביר מדוע. הוא מציג תמונה אתאיסטית במסווה של שיח דתי, ואז אומר שהוא לא אתאיסט במסווה. אם זה לא אתאיזם במסווה איני יודע אתאיזם במסווה מהו. אם אדם קורא רומן או מתקן נעל ומסביר שהוא עוסק במתמטיקה זה דורש אשפוז ולא ניתוח פילוסופי. הסבר לשוני שהוא משתמש במונח "עוסק" במשמעות שונה יכול אולי להיות נכון, אבל הוא מאד מפוקפק. בדרך כלל לא נקבל אותו. בה במידה, אדם שחושב את עצמו לנפוליאון, הגישה הלשונית תאמר לנו שאין לו שום בעיה פסיכולוגית שכן הוא משתמש במונח "חושב את עצמי" במובן אחר (נחמד לי להיות נפוליאון וכדומה). האם לדעתכם אדם במצב כזה לא דורש טיפול?! האני תוהה אם הוא שפוי במסווה או משוגע בלי מסווה.

לומר שאני מאמין שהעולם אינו שרירותי רק מפני שכך אני חווה אותו, זו בעצם אמירה שהעולם אכן שרירותי (קפקאי) אבל אני בוחר לא להתייחס אליו ככזה. זהו ממש קפקא במסווה. איני רואה שום הבדל בין זה לבין הגישה הלשונית לתופעות האמונה.

אני לא אתאיסט במסווה שכן אני מאמין באלוהים בשני המובנים – אני גם חושב שהיש המטאפיזי הזה קיים וגם אני חווה את העולם (לעתים) כפי שדתיים חווים את העולם. יתר על כן, אני חושב שראוי לחיות חיים דתיים ואני משתדל לחיות כך את חיי.

מבחינתי, כמובן, הרב מיכי הוא אתאיסט (או יותר נכון – חילוני) במסווה, שכן הוא אמנם חושב שלטענה 'יש אלוהים' (ואולי עוד כמה טענות) יש ערך אמת חיובי, אך בין זה לבין דתיות (כתופעה אנושית) יש מרחק רב. כאמור, הרב מיכי יכול לטעון שלא מעניינת אותו השאלה 'מהי דתיות בפועל?', אלא שהוא רוצה להאמין במה שנכון ולעשות את מה שראוי לעשותו. בכך אני כמובן מסכים איתו. אבל השלכה מעניינת של כך היא שאם אני צודק בדרך שבה אני מתאר את האמונה הדתית, אזי הרב מיכי איננו ממשיך של המסורת הדתית היהודית שכן אין שום קשר בין אמונתו לבין האמונה היהודית כפי שזו השתקפה במסורת שלנו (ובמסורות דתיות אחרות) מימים ימימה שכן האמונה הדתית פשוט אינה אימוץ של טענות כאלו או אחרות כנכונות.